

*Why No Meseches Chanuka?
Part II Chanuka, the Holiday
of Torah Sheb'al-peh*

Rabbi Efrem Goldberg

1. R' Moshe Shternbuch
Moadim U'Zmanim 2:137

ג) ולדעתי יש למצוא בזה טעם נפלא למה השמיט רבינו הקדוש מהמשניות דיני חנוכה לגמרי עם פרטי הדלקה, ולפורים קבע מסכתא מיוחדת, וכבר העירו בזה ונדחקו ליישב, ולפי דברינו הטעם פשוט, דמיסודה ועיקרה של תיקון חנוכה היא להשריש בנו אמונה בחכמים ומצותיהם, והיינו נגד כתות הצדוקים שרבו בימי בית שני וכמבואר במגלת תענית, ולהאי מטרה הלוא עדיף כשמקבלין דבריהם אף שהמצוה נמסרה לנו רק בע"פ לבד, ולכן כשסידר רבינו הקדוש המשניות והתיר האסור לכתוב דברים שבע"פ, שיכל והניח במתכוון דיני חנוכה לבד כתורה שבע"פ, ובכוונה שנדע גודל החיוב לשמוע דברי חכמים, ואף בע"פ שזהו יסודה של מצוה זו כמ"ש, וע"כ השמיט הלכות אלו בכתב שנדע לקיים דברי חכמים אף המקובלים בע"פ בעיקר מטרת המצוה, ורק אחר כך חכמי הגמרא ראו שמרוב הגלויות וצרות עלולים ה"ו לשכוח הלכות אלו וקבעו לדיגים אלו סוגיא שלימה ודו"ק היטב כי נכון הוא.

2. Pri Tzaddik
R' Tzadok ha-Kohen
Rabinowitz of Lublin
(1823-1900)

ספר פרי צדיק לחנוכה - אות י

אבל הדרה יקרה כבודה וגדולתה וכו', של תורה לא נתנה עד בית שני עיין שם והמכוון על זמן החשמונאים שהיה התחלת הארת תורה שבעל פה. דחנוכה התחלת הניסים שלא נתנו ליכתב, כי אסתר הוא סוף הניסים שניתנו ליכתב (כמו שאמרו יומא כט.), והיינו התחלת תורה שבעל פה. כי היא התחלת מצוה דרבנן שהוא רק משורש תורה שבעל פה כמו שאמרו בגמרא על ברכת נר חנוכה והיכן צונו מלא תסור. ודייקא אז על ידי הצער והגזירה נתיסד התורה שבעל פה כמו שאמרו (בראשית רבה פ' ב) וחושך זה יון שהחשיכה עיניהם של ישראל בגזירותיהן ודייקא על ידי זה ויאמר אלהים יהי אור, והיינו הארת תורה שבעל פה וכדאיתא (תנחומא נח ג) שעל עמלי תורה שבעל פה נאמר העם ההולכים בחושך ראו אור גדול אור הראשון וכו', וגם לא כפה ההר כגזית רק על תורה שבעל פה לפי שיש בה צער גדול ונדוד שינה ומנבל עצמו עליה.

Chanuka was the first of the miracles “not meant to be written down” (Yoma 29a), the beginning of the concept of a rabbinic mitzvah; its root is Torah shebe'al-peh as stated in the gemara: “And where did He command us? R' Aviyya said: It follows from the pasuk ‘do not stray from the word that they ahl declare to you’ (Devarim 17:11)” (Shabbos 23a)

3. Sfas Emes
R' Yehudah Aryeh Leib Alter
Gerrer Rebbe
1847-1905

איתא קבעם כהלל והודאה. הוא צמי תורה שבע"פ שהארת נס הזה הוא צפיקן של ישראל דאיתא אסתר סוף כל הנסים. והאיכא חנוכה. ניתן לכתוב קאמינא. לכן גם דחטכה אינו נכתב ונכח צמחנה אינו מיוסד מלות חנוכה וגם צמח אמרו מאי חנוכה דת"ר ט'. וגם אמרו חנוכה לא תניא כו'. הכל לרמז שחטכה לא ניתן ליכתוב והוא כמ"ש אכתוב לו רובי תורתי כמו זר נתשט. ובימי היונים נתפרש התורה יזנית ומוזה נעשה כמה קלקולים עד שעשה לנו הקב"ה נסים צימים הללו. ולכן ראו חכמים שלא לפרש זה הגם רק שמו אותו צפיקן של ישראל צמי תורה שבע"פ כהלל:

“...they made the eight days of Chanuka festive days of praise and thanksgiving” (Shabbos 21b) – This is characteristic of the notion of Torah shebe'al-peh...Hence, the miracle of Chanuka was not recorded (like Megillas Esther), nor was it written in the Mishnah...Rather, they put a sign in the mouths of Yisra'el.

4. Pachad Yitzchak
Chanukah #1

R' Yitzchak Hutner
(1906-1980)

ד. יחזורים אנו בזה להתחלת הדברים, דחוינן מסוגין דיומא דאפילו בננוע לגוף המאורע של הנם שייכא הך מילתא דלא ניתנה להכתב, וכי זה הוא באמת גדרו של נם חנוכה שלא ניתן להכתב. כי הם הם הדברים. וההידוש הנמצא במסירות נפשם של דור החשמונאים הוא זה כי מסרו נפשם לא על רצון השם שנתגלה בדיני התורה, כי אם על רצון השם של כלליות יחוד ישראל בעמים, דהיינו על ברית התורה וכנ"ל, — ומסילא כך נאה וכך יאה כי מאורע מועד החנוכה יהא מפקע מתורת כתב, שכן כל עצמו של חידוש מועד החנוכה אינו אלא בנקודה זו של מסירות נפש על עבודת יחוד ישראל בעמים, אשר שלילת הכתב היא היא ה"כפועל" של יחוד זה. ופוק חזי דגם במשנה לא נשנו דיני נר חנוכה, ולא נזכר נר חנוכה כי אם אנכ גררא דענינים אחרים; והיינו כמו שהורונו רבותינו דגם לאחר שנכתבה המשנה עדיין השאירו בה מקום לצורת תורה שבקל פה, על ידי החיסורי מיהסרא וכדומה; ובנר חנוכה כא הוא הענין הזה לידי השמטה גמורה, מפני שאורו של נר חנוכה הוא הוא האור שנתגלה על ידי מסירות נפש על אורות מניעת כתיבתם של דברים שבקל פה. בכדי שעל ידי זה תסתלק יון מלהחשיך עיניהם של ישראל על ידי תרגום דברים שבקל פה, כדרך שהחשיכה עיניהם של ישראל בתרגומם של דברים שבכתב. ודוק כי לא ניתן להתפרש יותר. עיין מילואים בסוף הספר.

5. Sifsei Chaim II:53
R' Chaim Friedlander
(1923-1986)

בתפילת על הניסים נאמר: "... שעשית לאבותינו בימים ההם בזמן הזה". כל המועדים והימים הטובים שיש לנו אינם חגים היסטוריים לזכר העבר שחלף, אלא כל האירועים, הישועות והשפע הרוחני והגשמי שהיה, מתעוררים ומתחדשים מדי שנה בזמניהם, כמו שכתב רמח"ל (דרך ה', ד, ז, ו) "שכל תיקון שנתקן ואור גדול שהאיר בזמן מהזמנים בשוב תקופת הזמן ההוא, יאיר עלינו אור מעין האור הראשון, ותחדש תולדת התיקון ההוא במי שקבלו". אך מידת ההשפעה וההתעלות המיוחדת לכל מועד שמקבל כל אחד מהשי"ת, תלויה במידת ההכנה שלו, ההתכוננות במהות היום וההתחזקות הבאה בעקבותיה. וכן הוא בימי החנוכה, א"כ עלינו להבין מה היתה גלות יוון, כדי שנתעורר לתקן את קלקוליה ועי"כ נחזק את שפע גאולתה המאיר בכל שנה.

In the prayer of "Al HaNissim" it says: "[For the miracles] that You performed for our fathers in those days at this time." Jewish holidays are not simply days of historical significance commemorating past occurrences. Rather, all that transpired then – the salvation and abundance of spiritual and physical blessings, are re-established annually at the anniversary of the holiday.

However, the unique form of Divine influence and elevation that can be attained during each festival is dependent upon the degree to which one adequately prepares in advance, devoting time to reflect on the essence of the holiday and thus gaining the spiritual strengthening which inevitably follows. Similarly, this is applicable during Chanukah. As such, we need to understand the essence of the Greek exile in order to awaken ourselves to mend its harmful consequences. By doing so, we will be able to take advantage of the spiritual freedom [which is inherent in the holiday] that illuminates [this period] every year.

The Gemara scrutinizes the text of the first blessing:
 מאי מקבר – **What blessing does one utter** when he performs the mitzvah?
 מקבר אשר קדשנו במצותיו וצונו להדליק נר של חנוכה – **He blesses: Blessed are You, Hashem our God, King of the Universe, Who has sanctified us with His commandments, and has commanded us to kindle the Chanukah light.**^[21]
 והיכן צונו – **But where in the Torah did He so command us?!** The mitzvah of the Chanukah lights is only of Rabbinic origin! – ? –

6. Gemara
 Shabbos 23a

Amoraim argue over which verse provides the Biblical connection:

רב אביא אמר מ, לא תסור – **Rav Avya said** that the justification for stating “and has commanded us to kindle the Chanukah light” derives from the verse, **You shall not deviate from the word that they (the Rabbis) will tell you.**^[22]
 רב נחמיה – **Rav Nechemiah**^[23] said, however, that the source is “שאל אביך ויגידך וקניף ויאמר לך” – **Ask your father and he will tell you, your elders and they will say to you.**^[24]

7. Lev Ha'Shamayim
 R' Shlomo Carlebach
 (1925-1994)

המדריך אומר: שתי תורות נתן הקב"ה לישראל - 'תורה שבכתב' ו'תורה שבעל פה'!
 התורה שבכתב היא כל מה שכתוב. התורה שבעל פה היא מה שמוסיפים.
 חנוכה הוא החג הראשון של תורה שבעל פה. זה החג הראשון שאנחנו, עם ישראל, הוספנו על החגים הכתובים בתורה.
 נכון שפורים הוא החג הראשון שהוספנו, והוא קדם לחנוכה מבחינה היסטורית; אבל בלוח השנה, החג הנוסף הראשון שאנחנו פוגשים הוא חנוכה. ועוד - פורים הוא עדיין קצת 'תורה שבכתב', שהרי מגילת אסתר ניתנה להיכתב, והיא חלק מהתנ"ך; אבל חנוכה 'לא ניתן ליכתב'. חנוכה היא תחילת התגלות תורה שבעל פה.
 בעל הנסים' אנחנו אומרים: 'בימי מתתיהו בו יוחנן כהן גדול חשמונאי ובניו, כשעמדה מלכות יוון הרשעה על עמך ישראל, להשכיחם תורתך ולהעבירם מחוקי רצונך...'
 המהר"ל שואל: איזו תורה רצו היוונים להשכיח מאיתנו? לא את התורה שבכתב. אותה אי אפשר להשכיח, שהרי היא כתובה. הם רצו להשכיח מאיתנו את התורה שבעל פה. ומשגברו החשמונאים עלה אורה של תורה שבעל פה.

8. Gemara
 Gittin 60b

The Gemara continues with a related teaching:
 ר' יהודה בר נחמני מתורגמניה דרבי שמעון בן לקיש – **R' Yehudah bar Nachmani, the speaker for R' Shimon ben Lakish,**^[10] expounded: “כתב לך את הדברים האלה” – **It is written: Write for yourself these words,** which indicates that the Torah is to be written. “כי עלי פי הדברים האלה” – **And it is written later in the same verse: For on the basis of these words,** which indicates that the Torah is to be transmitted orally.^[11]
 – **How is this apparent contradiction to be resolved? Teachings that were handed down to Moses in writing, i.e. Scripture, אי אתה רשאי – you are not permitted to transmit orally.**^[12]
 – **Teachings that were given to you orally, אי אתה רשאי לאומרו בכתב – you are not permitted to transmit in writing.**^[13]

A Baraisa derives one of these laws from the verse in a different fashion:
 רבי רבי ישמעאל תנא – **In the academy of R' Yishmael, the following Baraisa was taught:** “אלה” – **The verse states: Write for yourself THESE words.** We learn from here that “אלה” – **THESE words of Scripture YOU MAY WRITE, BUT YOU MAY NOT WRITE** orally transmitted LAWS.
 The Gemara now cites a teaching it alluded to above:
 לא כרת הקדוש ברוך הוא – **R' Yochanan said: The Holy One, Blessed is He, established a covenant with Israel only on the basis of the oral teachings.**
 – **As the verse states: כתתי לך את התורה על פי הדברים האלה – I have established a covenant with you (Moses), and with Israel.**^[14]

8. Lev Ha'Shamayim
R' Shlomo Carlebach
(1925-1994)

מדוע בחנוכה יש תוספת אור בכל לילה?

תורה שבכתב איננה יכולה לגדול. כל מילה בה קבועה וקיימת. אבל תורה שבעל פה - גדלה בכל לילה...

בגמרא יש רק שני דפים על חנוכה², אבל מאז הגמרא כל דור הוסיף דברים חדשים על חנוכה.

זה לא יאומן כמה ספרים חדשים יוצאים לאור על חנוכה! ההתעניינות בחנוכה גוברת כל הזמן. יותר מאשר בכל חג אחר.

חנוכה הוא אורו של משיח, וככל שאנו מתקרבים למשיח כך מתווספים האור והתורה של חנוכה.

מה שורש תורה שבעל פה?

מה היא הקדושה של הגמרא?

אני לומד משהו בתורה, ואז הקב"ה מכניס כל כך הרבה אור בלבי, עד שאני מסוגל להוסיף משהו לתורה שלמדתי. אני יכול לבנות בניין שלם על כל פסוק בתורה.

כשאתם פותחים את הגמרא, אתם מיד רואים שהיא מלאה שמות:

רבי פלוני אומר כך, רבי פלוני אומר כך...

וגם אחרי הגמרא: רש"י, רמב"ם, רמב"ן, ה"בית יוסף, הש"ך, ה"ט"י, ה"ב"ח, ר' עקיבא איגה, ר' חיים בריסקה...

האמת היא שכל יהודי יכול להוסיף בתורה את התוספת המיוחדת לו. אבל רק אם הוא ממש מוסר את נפשו על התורה, רק אם הוא מחובר לגמרי לעומק השליחות של נשמתו הקדושה.

מחעומק הנה באה התורה שבעל פה.

לכל אדם יש משהו מיוחד שאין לשום אדם אחר. לכל מוישילה קטן

יש משהו מיוחד שלמשה רבינו אין. לכל יצחק קטן יש משהו מיוחד שאפילו ליצחק אבינו אין.

מתי אני יהודי אמיתי? כשהדבר המיוחד הזה שבי מחובר לקב"ה.

יכול להיות מצב שאני עובד את ה' בכל שניה בחיי, אני לא עובר על שום איסור, אפילו קל שבקלים; ואף על פי כן - הפנים שלי הפנים שלי אינו מעורב.

כל עוד העומק של העומק שבי, כל עוד הנקודה המיוחדת שבי איננה מחוברת ליהדות ולתורה, אני עדיין עומד מבחור.

לפעמים זה ממש שובר לב...

אתם יודעים מה זה לעשות תשובה? לעשות תשובה, זה לקשור שוב

את אותה נקודה שבי, שהיא כל כך עמוקה ומיוחדת, לקדוש ברוך הוא.

כי לעשות עבירה, זה לא רק לעשות דבר אסור. הדבר הכי חמור כשאני עושה עבירה הוא - שאני מנתק את הנקודה המיוחדת שבי מהקב"ה.

בעל ואשתו, למשל: הם יכולים לאהוב זה את זה. אבל מה קורה כשאחד פוגע ברגשותיו של השני, חס ושלום? משהו מתקלקל ביניהם, נכון? משהו עמוק...

הם יכולים להמשיך להיות נחמדים האחד לשני, הם יכולים להביא עוד ילדים לעולם, אבל באותה הנקודה הכל כך אישית ומיוחדת שבכל אחד מהם וביניהם - הם התנתקו. עד שהם ממש מתקנים את זה...

תורה שבעל פה! באה מאותו העומק של קדושת ישראל, ששם יש

לכל אחד מישראל נקודה מיוחדת, שליחות מיוחדת.

ד. ר' שמעון בן לקיש פתח קריא בגליות 'יהאריץ היתה תהו' זה גלות בכל שנאמר (ירמיה ד, כג) 'ראיתי את הארץ והנה תהו' ובהו' זה גלות מדי (אסתר ו, יד) 'ויבהלו להביא את המן' וחסד' זה גלות יון שהחשיכה עיניהם של ישראל בגזרותיהן שהיתה אומרת להם כתבו על קרן השור שאין לכם חלק באלהי ישראל 'על פני תהום' זה גלות ממלכת הרשעה שאין להם חקר כמו התהום מה התהום הזה אין לו חקר אף הרשעים בן

9. Midrash Rabbah Bereishis 2:4

4. R. Simeon b. Lakish applied the passage to the [foreign] Powers. NOW THE EARTH WAS TOHU (E.V. 'UNFORMED') symbolises Babylonia: *I beheld the earth, and, lo, it was tohu*—E.V. 'waste' (Jer. IV, 23)²; AND BOHU (E.V. 'VOID') symbolises Media: *They hastened (wa-yabhillu) to bring Haman* (Est. VI, 14).³ AND DARKNESS symbolises Greece, which darkened the eyes of Israel with its decrees, ordering Israel, 'Write on the horn of an ox that ye have no portion in the God of Israel.'⁴

10. Megillas Chashmonaim

אמרו היוונים הבה נתחכמה לו לבטל מהם שבת, מילה וראש חודש

על הניסים

בימי מתתיהו בן יוחנן בנה גדול חשמונאי ובניו. בשעמרה מלכות יון הרשעה על ועשעים ביד צדיקים. וזדים ביד עוסקי תורתך. ולך עשיה שם גדול וקדוש בעולמך. ועמך ישראל להשיבם תורתך ולהעבירם מחקי רצונך. ואלעזר ישראל עשית תשועה גדולה ופרקן כהיום הזה. ואחר בן פאז בנין לדיוד ביוני. ופנו את היכלך. וקברו את מקדשך. והדליקו נרות אתה ברחמיך הרבים עמרת להם בעצ צדקם. נכת את ריבם. נתת את דינם. נקמת את נקמתם. מסרת גבורים ביד חלשים. ורבים ביד מעטים. וטמאים ביד טהורים. בחצרות קדשך. וקבעו שמונת ימי חנכה אלו. להודות ולהלל לשמך הגדול:

11. Al Ha'Nissim & Beis Yosef Question

ואם תאמר למה אומר "זדים ביד עוסקי תורתך", ולא אומר דבר בחיפוכו, כמו שאמר בכל האחרים. ויש לומר כי דרך הפסוק לקח, דכתיב (תהלים קט, נא) זדים הליצוני עד מאד מתורתך לא נטיתי.

12. Sifsei Chaim II:53 R' Chaim Friedlander (1923-1986)

Why did the Greeks specifically decree that this be written on an ox's horn as opposed to writing it publicly on the entrances to Jewish homes?

The Maharal explains that the Greeks wanted to remind the Jews of the transgression of the Golden Calf, on which account the Greeks wrongly concluded that God now despised the Jews and that their status as the Chosen People had been discontinued. The truth is, however, that God chose the Jews for eternity and loves them independently of any specific actions or events. Even after this incident they remained His nation.

"Write for yourselves" means to clarify and make clear to yourselves – for when a person writes something he attempts to elucidate his message more than when he speaks – that your existence and prowess is exclusively through nature, as the ox is the symbol of the powers of nature and its horn expresses its strength. By ordering the Jews to write on the ox's horn "You have no part in the God of Israel," the Greeks hoped that the Jews would recognize that nature alone drives Creation, that man by using his mind is all-powerful [and not God], and he can use nature as he wishes.

המהר"ל (נר מצוה עמ' טו ולהלן) מכאן את הסיבה לכתיבה על קרן השור, שרצו להזכיר לכלל ישראל את חטא העגל שבגללו מאס בהם השי"ת, ולכן חדלו מאז מלהיות העם הנבחר. אך האמת היא שהשי"ת בחר בישראל בחירה נצחית, ואהב אותם אהבה שאינה תלויה בדבר וגם לאחר שחטאו הם עמו. קשר נוסף בין חטא העגל לגזירת היוונים "כתבו לכם על קרן השור" הוא במהות חטא העגל. הנה בודאי לא היו בני ישראל טפשים לקחת עגל מזהב ולהכתירו כמנהיג במקום משה רבינו [או, גרוע מזה – כאלוהים]. אלא כוונתם היתה כדברי חז"ל שהביא הרמב"ן (שמות לב, א) "אל הקב"ה למשה ... ואני רואה האיך מתבוננין בי ... ושומטין אחד מטטרא מוליך שלי שכתוב ופני שור מהשמאלי ומכעיסין אותי בו. טטרא מוליך ... משל לארבע חיות הנושאות המרכבה". והסביר את הענין מור"ר הגה"צ רא"א דסלר זצ"ל (מכתב מאליהו, א', עמ' 273, באריכות), יש להשי"ת בבריאה שתי הנהגות: האחת, הנהגת הטבע, שהיא הנהגה מוגבלת בחוקי הטבע. והשניה, הנהגה ניסית, שאינה מוגבלת בחוקים ואינה תלויה בסיבות.

13. Asufas Ma'arachos
R' Chaim Yaakov Goldvicht (1924-1995)

ותוכן המאבק התרכז בצורת ההסתכלות על תורה ועמלה. תרבות יוון גרסה הפרדה מוחלטת בין החכמה והמעשה. וגדולי חכמיהם הפכו לחרפת אדם בעמדם על מפתן חיי המעשה. וכשעמדה הגישה הזו ולחמה את מלחמתה, היא הצליחה "לפרוץ פרצות" פנימיות, לטמא את פח השמן הטהור, ולהטיל ארס לרס-התמצית של חכמת ישראל.

משום שחכמת ישראל, מהותה וייעודה הוא שלטון על חיי המעשה. "תכלית חכמה - תשובה ומעש"ט". וביסוד לימודנו ושקידתנו עומד ההכרח הגמור, להשליט את תרי"ג מצוות התורה על רמ"ח ושס"ה אברי החומר. תוכנה הפנימי של התורה הוא אור נוגה המאיר את מסך החומר העכור, ותכליתה להביא את האדם למצב של "וקרא בה כל ימי חייו". שכל פרשת חיינו תהא חקוקה ו"נקראת" בספר התורה.

ולכן הנסיון של חכמת יוון להפריד את חכמת התורה מחיי המעשה, היה פגיעה שרשית בפח השמן הטהור, ונעיצת חרב בקדש הקדשים של הייעוד היהודי.

כי האדם מורכב מהרכבה בלתי אפשרית: "עפר מן האדמה" ו"נשמת חיים". ר"מאן דנפח מדיליה נפח". ובכל אבר מאברי החומר, בתוככי הגסות של "עפר מן האדמה" חבויים ניצוצות של ה"נשמת חיים", כביכול "מדיליה"! ותכלית התורה להשליט את קול ה' בעב הענן של החומר. ואדם הזוכה לכך, הופך ונעשה ספר תורה חי, שדבר האלוקים נחקק על גוליו. ואכן על משה רבינו שביטל את כל תכונות העפר שלו מול דבר ה', בהיותו "עניו מכל האדם שעל פני האדמה", וכחות הגוף שלו היו נקיים מכל יישות עצמית - נאמר ש"שכינה מדברת מתוך גרונו". ואבריו נעשו כלי-קבול למוצא פי ה'.

וזהו דרגה שחכמי ישראל יכולים להפעיל אליה בכל דור ודור. "איתפשטותיה דמשה בכל דרא". וכאן נקודת-המוצא של כחם המיוחד של חכמי ישראל. וכאן גם עמק החיוב לשמוע לדבריהם. "לא תסור מכל הדבר אשר יגידו לך". שכינה מדברת מתוך גרונו. גופם נעשה גיל שדבר ה' חרות עליו, והרצון האלוקי כובש לו דרך בתוך המרתפים החשוכים של החומר.

- ד -

נגד הכח הנדיר הזה לחמה יוון מלחמה מדה. גרעין המאבק היה, כאמור, השאלה עד כמה צריכה החכמה להשפיע על חיי המעשה, וממנו נבע המאבק בכחם של חכמי ישראל. חכמת יוון לא גרסה שבנמשו של בעל-חכמה הוטבעו סגולות רוחניות וכוחות מיוחדים.

"אמר רב יהודה, יום ראשון רואה מברך ב'ומדליק מברך ג'... מאי מברך. אשר קדשנו במצוותיו וציוונו להדליק נר של חנוכה. והיכן ציוונו? דב איניא אמר מלא תסור. רב נחמיה אמר, שאל אביך ויגיד זקניך ויאמרו לך" (שבת כ"ג).

כאן ייסרו ח"ל את החובה לסור למרותם של גדולי ישראל. "לא תסור מכל הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל". ובדעתנו לית טעם לדבר, שמקור החובה להשמע לרבנן נקבע בהלכות חנוכה דוקא. הלא דבר הוא.

ומתוך הדברים שיתלבנו בבית מדרשנו יתברר, שמצוות "לא תסור" ותוקף חילם של חכמי ישראל הוא עצם מעצמיו של נס חנוכה וכן יצא מפטיש הדברים, ויאיר כברק את תוכנו הפנימי, החודר והמקיף, של נר חנוכה.

- ב -

"...וזוהו זה יוון. שהחשיכו עיניהם של ישראל. שהיו אומרים כתבו לכם על קרן השור אין לנו חלק באלוקי ישראל..."

הניסוח הזה מעורר פליאה רבה. ד"אין לנו חלק באלוקי ישראל" - היא התנסחות מופרכת מיניה וביה. מחד יש כאן הסכמה עם המושג "אלוקי ישראל", האלוקות תקפה, אבל "אין לנו חלק" בה. ומבחינה דעיונית זוהי גישה חסרת משמעות.

ונקודה עמומה נוספת עלינו להבהיר בפרשא דא. מלכות יוון גזרה נגד שבת חודש ומילה. ותמוה טובא, דתינח שבת ומילה שהן אותות לישראל, ונגד האותות האלו המסמלים את קדושת ישראל והייעוד האלוקי - תגרה יוון כלי מלחמה. אבל מה להם להלחם ב"חודש" דווקא? וכי מה יגרע מכוח הרוחני של ההשקפה היוונית אם יקבעו ישראל את ראשי חדשיהם?

וכדי להאיר את מרקחת המושגים הזו, עלינו לעמוד על שרש המלחמה הרוחנית שהתחוללה בין כנסת ישראל למלכות יוון.

- ג -

המהר"ל מרחיב דברים על כך, שסכנת היוונים התעצמה דוקא בגלל חכמתם המפוארת. "דמינא מתריב בה". מין בשאינו מינו אינו יכול להחריב. ולכן, כדי לעקור את כוחו הרוחני של עם ישראל השתול על פלגי החכמה, נאלצו היוונים להאבק באותם כלי מלחמה.

שינוי טבע דומה מצינו גם בדין תם ומועד. "מועד לימי החודש" שדרכו לנגוח בכל ט"ו, ונגח ג' פעמים בט"ו, ונמנו ב"ד לעבר את החודש, טבעו של השור משתנים כביכול, ורק נגיחה של ט"ו על פי החשבון החדש תהפוך אותו למועד!

וכך כתב בעל "חזון איש" בחידושו לא"ח סימן ל"ט:
"אבל הכרעת השיעור בסריפה הפרטית ניתנה לחכם... ואפשר דחיייה תלויה בהוראת החכם אם היתה ההוראה בחייה..."

זהו כחו המופלא של מי ששיכנה מדברת מתוך גרונו. לקבע קדושת מועדות, להמית או להחיות בהמות מסופקות, ולהטביע תכונות חדשות בשור המזיק.

מעשה שלהבת עולה מאליה, שכח חכמי התורה לקדש את החודש, מבטא את הכח המופלא שחתמה ב'בשרם בידתהקדש בין תורתם לאברי הגוף, ומבטא את ההשפעה שחוללה בהם התורה שגמסכה בחלבם ודמם.

ולכן, היוונים, שביסוד מאבקם עמדה תפיסת ההפרדה בין התורה והחכמה - הכריזו מלחמה ב'חודש'.

- 1 -

ואור חדש יאיר מעתה על הנקודה שהדגשנו, שה'לא תסור' ומקור החיוב לשמע בקול חכמי ישראל התפרש בהלכות חנוכה.

חנוכה, אלו הימים שבהם הוכרזה מלחמה מרה ב'לא תסור'. כח המיוחד שנמסר לחכמי ישראל. חנוכה היו ימי מלחמה ביוון שכפרה בכח הזה. וכשגברו בית חשמונאי, ומגרו את תרבות יוון מקהל ה' - זהו מועד ההתעצמות וההבלטה של כח חכמי התורה.

ואם כנים אנו בכל זה התעשרנו בהערה נפלאה שנתחדשה בבית מדרשנו בתפלת "על הניסים":

"ואחר כך באו בניך לזביר ביתך ופינו את היכליך וזמיהו את מקדשיך. והדליקו נרות בחצרות קדשך וקבעו שמונת ימי חנוכה אלו להננות ולהלל לשם הגדולה."

ותמוה מאד. בשלימא פיננו ההיכל, טיהור המקדש והדלקת הנרות, הם עצם מעצמיו של נס חנוכה. אבל קביעות הימים לימי חג, כיצד היא מתקשרת לתפלה שכולה הלל וזוהיה? "וקבעו שמונת ימי חנוכה אלך" זוהי הוראה הראויה להקבע בש"ע ובפוסקים, ולא בתפלת הלל. וכלום מצינו ב"על הניסים" הנאמר בפורים, את הוראת קביעות הימים, "על כן קראו לימים האלה פורים על שם הפור?"

אולם לפמשנ"ת יאירו שמונת הנרות. עצם הלוח, חוט השידרה של נס חנוכה היה טמון בגילוי כחם של חכמי ישראל ובנצחון על הרוח היוונית שבקשה לכפור ולגזוע כח זה. ומכח זה עצם היכולת של חכמי ישראל לקרר מציאות ולקבע מציאות, ולהתקין ימי חג מחוייבים לדורות עולם, היא ההתנוצצות המיוחדת לימי החנוכה.

ומה ימתק לפ"ז הניסוח המוזר שקבעו היונים על קרן השור: "אין לנו חלק באלוקי ישראל". כאן מנוסחת הגישה היוונית המעוותת. הכרה ברורה ב'אלוקי ישראל', אבל לצד זה הפרדה מהאישיות האנושית. "אין לנו" - בנפשנו, בגופנו, במהותינו, "חלק באלוקי ישראל!".

ולכן גם נקטו רבותינו ביחס ליוונים את הלשון "שהחשיכו עיניהם של ישראל". "עיניהם של ישראל" הם חכמי התורה. כמו שאמרו רבותינו בפרשה של מקדש הורדוס: "הוא סימא עינו של עולם, דכתיב והיה אם מעיני העדה, ילך ויעוסק בעינו של עולם". (ב"ב ד.)

אלו הם "עיני ישראל" שהחשיכה מלכות יוון.

מעשה סלולה הדרך לבא בשערי מלחמתה הפנימית של מלכות יוון בקדוש החודש.

- ד -

"אלה מועדי ה' אשר תקראו אותם מקראי קדש. אל תקרי אותם אלא אתם. אתם - אפילו שוגגין. אתם - אפילו מזידין..."

כשרבותינו אומרים "אפילו שוגגין", הם מרוממים אותנו לכלל הכרה חדשה ומופלאה בכחם של חכמי התורה. כאן נכתב שחכמי ישראל אינם אנשימעלה נושאי תפקידים וסמכויות. אדם שפעולתו היא בעלת תוקף גם במצב של "שוגגין ומזידין", נטוע בו כח של בעלות על הדברים. וכוח פעולתו נובע מתוקף פנימי שכוחו עומד גם במצב של שגגה.

ועצם הכח של חכמי התורה לקבע - דרך קדוש החדש - את ימי המועדים הוא כח רוחני נשגב. כח שבידו להשליט מציאות רוחנית. משום שבעל-מחשבה האריכו להטעים לנו, שימי המועדים אינם ימי זכרון לעבר היסטורי. ימי מועד הם בעלי תקפות רוחנית, וקדושה פנימית חופפת על היום כולו. וכשחכמי התורה קובעים מועדות, פירוש הדבר שבידם לחולל תמורות רוחניות, ולהטביע מציאות רוחניות חדשות.

רבותינו מורים לנו עד היכן דברים מגיעים:

"אמרו ב"ד היום ראש השנה. הקב"ה אומר למלאכי השרת העמידו בימה. יעמדו פגגורין, יעמדו קסגורין. נמנו ב"ד לעבר את החודש. אומר הקב"ה, העבירו בימה... שנמנו ישראל לעבר את החודש..." (ירושלמי ר"ה פ"א)

ומצינו גם שכחם של חכמי התורה רב להם לחולל מהפכות ולקבוע מהלכים של טבע. על הפסוק "אקרא לאלוקים עליון, לקל גומר עלי" אומרים רבותינו בירושלמי, "בת ג' ויום אחד שנבעלה, אין בתוליה חורין. נמנו ב"ד לעבר את החודש יחזרו בתוליה". (ירושלמי כתובות פ"א).

“In the Days of the Second Temple”

Maimonides' account of the history of Hanukkah begins, “In the days of the Second Temple. . .” This is a reference not only to the chronological question of when the events occurred, but also to the question of the position of *ner Hanukkah* within the framework of the Halakhah. *Mitzvot mi-divrei kabbalah*, commandments of received tradition, were ordained by those *Hakhmei ha-Masorah*, Sages of the Tradition, who were at the same time prophets. However, *mitzvot mi-divrei soferim*, commandments ordained by the Sages, were introduced by *Hakhmei ha-Masorah* who did not belong to the community of prophets. The duty to observe *mitzvot mi-divrei soferim* is not inferior to that of observing *mitzvot mi-divrei kabbalah*. Both are binding on us based on the *mitzvah*, “You shall observe to do according to all that they inform you” (Deut. 17:10).

Not all *mitzvot* legislated by the prophets belong to *divrei kabbalah*. King Solomon introduced *eruv hatzerot* and *netilat yadayim* (*Shabbat* 14b; *Eruvin* 21b), yet those *mitzvot* never have been classified as *divrei kabbalah*, for the latter are not only ordained but also integrated by the prophet in his book of prophecy. In other words, any *mitzvah* that is not to be found in the Scripture is subsumed under *divrei soferim*. A *mitzvah* which, in spite of the fact that it was introduced by the Sages, found entry into the Written Torah, is considered to be a *mitzvah mi-divrei kabbalah*. For example, *Megillat Esther* is a part of *kitvei ha-kodesh*, and, as such, the *mitzvot* mentioned in the *Megillah* are *mitzvot mi-divrei kabbalah*. Yet they are considered to be of rabbinic authority, and their validity does not exceed that of *divrei soferim*.

Now we understand the phrase, “in the time of the Second Temple.” This refers to the era of the *soferim*, the scribes or sages, a period precipitated by Ezra the Scribe, the builder of the Second Temple. In that period, many of the rabbinic commandments and prohibitions (e.g., *muktzah*, prayer, and blessings) were ordained. One of the *mitzvot mi-divrei soferim* which was added later to the code was *nerot Hanukkah*; even though the latter was proclaimed two hundred years later, we nevertheless classify it under *divrei soferim*. No *mitzvot mi-divrei kabbalah* were legislated during the Second Temple, since prophecy came to an end at the very beginning of that era. That is why Maimonides mentions the prophetic character of the *mitzvah* of reading the *Megillah* on Purim: “*Ve-ha-devarim yedu'im*, It is well known that it is an enactment of the Prophets” (*Hilkhos Megillah* 1:1). However, with regard to *nerot Hanukkah*, he says, “The Sages of that generation enacted that these eight days . . .” (*Hilkhos Hanukkah* 3:3).

At first glance, this is puzzling: why does Maimonides add “It is well known” with regard to Purim but not Hanukkah? We know that Hanukkah is just as popular as Purim. Every Jew is

14. Days of Deliverance
R' Yosef Dov Soloveitchik
(1903-1993)

15. Rambam
Hilchos Parah Aduma 1:14

יד הצדוקין היו אומרים שאין מעשה הפרה כשר אלא במעורבי שמש. לפיכך היו בית דין בבית שני מטמאין את הכהן השורף את הפרה בשרץ וכיוצא בו וטובל ואחר כך עוסק בה כדי לבטל דברי אלו הודים שמורים מהעולה על רוחם לא מן הקבלה. וכן כל הכלים שמכניסין לתוכן אפר הפרה כולן טבולי יום היו :

Halacha 14

The Sadducees would say that the offering of the red heifer was acceptable only when those bringing it had waited until nightfall after immersion. Therefore in the Second Temple, the court would cause the priest who burned the red heifer to become ritually impure through contact with the carcass of a crawling animal or the like. He would immerse and then offer the red heifer to nullify the words of these brazen ones who issue rulings according to their whims without basis in the received tradition. Similarly, all of the containers into which the ashes of the red heifer were placed were all immersed that day.

16. Rambam
Hilchos Avodas Yom Ha'Kippurim 1:7

Halacha 7

In the era of the Second Temple, heresy erupted in Israel, and the Sadducees emerged, may they speedily perish, who did not believe in the Oral Law and who maintained that the incense offering of Yom Kippur would be placed on fire in the Sanctuary outside the *Parochet* and when its smoke rose up, they would bring it into the Holy of Holies. Their rationale was that they interpreted the Torah's phrase [Leviticus 16:2](#): "For in a cloud I will appear on the *Kaporet*," as referring to the cloud of the incense offering. In contrast, according to the Oral Tradition, our Sages learned that the High Priest should not place the incense on the coals only in the Holy of Holies, before the Ark, as *ibid.*:13 states: "And he shall place the incense on the fire before God." Since in the Second Temple era, the Sages suspected that the High Priests would tend towards such heresy, they would have him take an oath on the day preceding Yom Kippur. They would tell him: "My sir, the High Priest, we are agents of the court and you are our agent and an agent of the court, we administer an oath to you in the name of He Who causes His name to dwell in this house that you not deviate at all from what we told you."

The High Priest would turn away and cry because they suspected him of heresy and they would turn away and cry, because they placed suspicion on a person's whose conduct was unknown. Maybe he had no such thoughts in his heart.

well informed about both. Yet Maimonides considers Hanukkah a holiday which is not known, while Purim is considered a *yom tov yadu'a*, a well-known holiday.

The answer is obvious. *Yadu'a* means that the holiday is mentioned in Scripture, which is open and accessible to everybody, scholar or simpleton. Therefore, everybody knows of Purim. The Megillah tells us everything. Hanukkah belongs to the *Torah she-be'al peh*, the Oral Law, which is transmitted from generation to generation through the *Hakhmei ha-Masorah*. Hanukkah exists only within the context of the *Masorah*, the Tradition. There is no document that lends it a normative character. God's word recorded in the Written Torah authoritatively generates the duty to observe the Sabbath, Passover, Sukkot, and so forth. Yet the obligation to light the Hanukkah candles and to recite *Hallel* derives not from a written text, but from the *Masorah*. What obligates me to perform these actions is the fact that previous generations acted in the same manner. The Oral Tradition represents not only the continuity of study, but of action as well. The *Masorah* precipitates the obligation to observe these *mitzvot*.

Thus, we understand the role of *ha-ro'eh*, the person who simply sees the candles burning. Such a person may recite the blessing, "*she-asah nissim la-avoteinu*, Who performed miracles for our fathers," without having performed the *mitzvah* himself (*Sukkah* 46a). The *ro'eh* is not just an onlooker or passive observer. He is a participant in the transmission of the *Masorah*. The person who lights plays a double role: in addition to lighting the candles, he transmits to the *ro'eh* the particular *masorah* of the Hannukah candles. There is a double connotation in lighting the Hanukkah candles: the lighting itself, and the lighting as the medium of conveying the *Masorah*. As far as the *masorah* element is concerned, the *ro'eh* is as involved as the one who lights; it takes two to pass on a tradition. Therefore, the *ro'eh*, too, recites a blessing.

עבודה - הלבות יום הכפורים - פ"א

ז בימי בית שני צין המינות בישראל ויצאו הצדוקין מהרה יאבדו שאינן מאמינים בתורה שבעל פה והיו אומרים שקטורת של יום הכפורים מניחין אותה על האש בהיכל חוץ לפרוכת וכשיעלה עשנה מכניס אותה לפנים לקדש הקדשים. הטעם, זה שכתוב בתורה כי בענן אראה על הכפרת אמרו שהוא ענן הקטורת. מפי השמועה למדו חכמים שאין נותן הקטורת אלא בקדש הקדשים לפני הארון שני ונתן את הקטרת על האש לפני יי. ולפי שהיו חוששין בבית שני שמא כהן גדול זה נוטה לצד מינות היו משיבועין אותו ערב יום הכפורים ואומרים לו איש' כהן גדול אנו שלוחי בית דין ואתה שלוחנו ושלוח בית דין משיבועין אנו עליך כמי ששכן את שמו בבית הזה שלא תשנה דבר מכל שאמרנו לך. והוא פורש ובוכה על שחשדוהו במינות והן פורשין ובוכין לפי שחשדו מי שמעשיו סתומין ושמא אין בלבו כלום :

17. Ha'Emek Davar
Netziv
(1817-1893)

אלה הענין בכל זה דיש לדעת דאור התורה שהוא חכמת המשכן ועיקר המשנה שניה בישראל, בא נשפט ע"י אמונות שני כלי קודש, היינו הארון והמנורה, ונשחנו פעולותיהם, הארון בא ליעוד הדברות שבכתב וגם לזווי בקבלה בע"פ וכמש"כ לעיל כ"ה כ"ב, ועדיין אין צוה כח הפלפול והמידוש שיהא אדם יכול למדש מעצמו דבר הלכה שאינו מקובל, ולזה הכח הנפלא שנקרא חלמוד ניתן כח המנורה אשר נכלל בו שבע חכמות וכל כמות הגדרש לפלפולה של תורה, וכל זה נכלל בכפחורים ופרחים, עד דאי צב"ר פנ"א ר' טרסון נשעה שהיה שומע דבר מחוקן היה אומר כפחור ופרח, ושיח רבן של ישראל ללמדנו בא שמה שחלמיד וחקי מחדש דבר טוב הוא ע"י כח שגורו כפחור ופרח של המנורה, ועל כן צב"ח שני שרבו ישיבות והעמידו תלמידים הרבה להיוות דאביי ורבא שהוא החלמוד, מש"ה נחזוק כח המנורה ע"י גם דחוכמה, וע"ע להלן ל"ט ל"ז שהראיתי לדעת שמרומז גם זה בתורה, והיינו דאי צברכות דנ"ו הרואה שמן זית בחלוס ילפה למאור תורה שנא' ויקחו אליך שמן זית וגו'.

18. Bach
R' Yoel Sirkis
(1561-1664)

נראה דלפי שעיקר ההבטחה שהבטיחנו הוא יתברך לא היתה אלא על עסק התורה הוא העמל והטורח, כמ"ש "אם בחוקתי תלכו", שתהיו עמלים בתורה שבעל פה, על מנת לשמור ולקיים "ונתתי גשמיכם בעתם", ולכך תיקנו לברך לעסוק בברבי תורה.

19. Shlah Ha'Kadosh
R' Yeshaya Horowitz
(1565-1630)

פרק דרך היים תוכחת מוסר

תורה, והולכים אחר ההכל. ומה שרובתינו הקדמונים פסקו ישיבה בימים ההם, עשו בשביל הנערים שיחזרו ויחזרו על תלמודם מה שלמדו, שיהיה שגור בפיהם. על כן השומע ישמע ויתעורר בימים ההם ביתר שאת בתורה ובמצות.

קנב. תוכחת מוסר לחנכה. יחשב שעקרו נתקן להלל ולהודות להשם יתברך, על פי היונים חשבו לכוכל תורה ומצות. אם כן הימים הקדושים האלה, ראויים ביותר להתמדת תורה מבשאר הימים, כי תלמוד תורה נגד כלם (פאה פ"א מ"א). ובצונותינו הרבים, רב העולם נוהגים בהם בטול

20. Harerei Kedem R' Yosef Dov Soloveitchik

(as relayed by R' Shurkin)

סימן קעב

בענין זכר למקדש - והנחה עושה מצוה

א

מצות הדלקה בזכר למנורה

וגראה לומר בדעת הרמב"ם דק"ל הכי, דתקנת נרות חנוכה הוא רק לאחר החורבן, ומש"ה הפריד הרמב"ם את תיקון הנרות, מתקנת ימי שמחה והלל, לפי שתקנת ימי שמחה והלל התקינו חכמים שבאותו הדור, ואילו תקנת הנרות נתקנה בדורות מאוחרים יותר לאחר החורבן כזכר למנורה שבמקדש.

1234567

ובזה מיושב מה דצרייתא ד"מאי חנוכה", שמוכח בגמ' שבת (כא, ב), לא כתוב כלל להדלקת הנרות, אלא "ימים טובים צהלל והודאה", והוא מבואר היטב לדברינו, והטעם לזה הוא כנ"ל, דצרייתא זו יקודה במגילת תענית שנתחברה עוד קודם החורבן [ולאחר החורבן "צטלה" מגילת תענית], והיא צרייתא ראשונה בתושב"ע דיומין חנוכה, ובאותו זמן בזמן המקדש לא תקנו לנרות חנוכה, לפי שהמנורה היתה דולקת במקומה במקדש, ורק לאחר מכן שנו חכמים לצרייתא דהדלקת הנרות ופולגתה ב"ש וב"ה [ו"בית" שמאי ו"בית" הלל היו גם אחר החורבן]. והן אמת דזהו חידוש גדול, אך כן נראה פשוט הצרייתא בגמ' ודברי הרמב"ם הנ"ל.

כתב הרמב"ם צפ"ג מהל' חנוכה הל' ג, "ומפני זה התקינו חכמים שבאותו הדור, שיהיו שמונת ימים אלו שתחילתן מוליל כ"ה בכסלו, ימי שמחה והלל, ומדליקין צהן את הנרות בערב על פתחי הבתים", עיי"ש עוד. ויש לדקדק בל' הרמב"ם שכ' ו"מדליקין" כדבר צפ"ע, ולא "ימי שמחה והלל והדלקת נרות", כהמשך למה שהתקינו שיהיו ימי שמחה והלל, ומשמע מלשונו שאי"ז בכלל עיקר התקנה דימי חנוכה, וז"ב.

וגראה דיש להסתפק אם בזמן המקדש הדליקו נרות חנוכה לפרסם הנס, דיש לדון ולומר דלפי שהנרות שתקנו הם במקום המנורה שבמקדש, וכדי לפרסם את הנס של המנורה, לפיכך זמן תקנה זו היא רק לאחר החורבן זכר למנורה שבמקדש. [ואמר שחקר בזה הגאון בעל האבני כוזב].

ובמור"ב יש להוכיח מהרמב"ן דריש פ' בהעלותך, שביאר שגרות של אהרן אינן בטילות לעולם בהדלקת כ"ה, ומוכח דבמקום נרות המערכה הם, וא"כ מסתבר דתקנת כ"ה לא נתקנה אלא לאחר חורבן בהמ"ק.

1234567

ויעוין עוד בראב"ד צפ"א מהל' ברכות הל' ז', שביאר בטעמא דמילתא דצברכת כ"ה מצרכים להדליק צ"ל ולא צ"על, אע"ג דבכל מלוא מד"ס מצרכים צ"על, שכתב א"נ מפני שזו הצרכה הוקבעה על הנרות שבמקדש שהן של תורה, לפיכך [גם כ"ה] עשאוהו כשל תורה, ומבואר כמש"כ דנ"ח נחוקן לזכר נרות שבמקדש, ונקבעה להם צרכה כמנורה שבמקדש.

ויש להוכיח דבר זה, משיטת הבעהמ"א (צפ"ב דשבת) שכתב, "למ"ד אסור להשתמש לאורה של נר חנוכה, כל תשמיש במשמע, אפילו תשמיש מלוא ותשמיש קדושה, משום דסבר כיון שהם זכר לנרות ולשמן של היכל אסורות הן צהנאה כל עיקר". ומדתיקנו אותם זכר לשמן ונרות של היכל, א"כ ודאי דזמן תיקון הנרות הוא לאחר החורבן, ובאמת כשי' הבעהמ"א כ"ה שיטת המסכת סופרים שגרות חנוכה הם קודש, ואסורות באיסור הנאה כנרות שבמקדש, שהרי כך כתוב (שם פ"ב, ה) בנוסח הנרות הללו, "הנרות הללו קודש הם ואין לנו רשות להשתמש בהם". וקודש היינו כקדשים ממש [לאפוקי משמאל בגמ' (כב, א) "וכי נר קדושה יש צו"], ומבואר בהבעהמ"א דנ"ח הוא קודש כנגד שמן ונרות של היכל, וא"כ נראה דכל התקנה אינה אלא לאחר החורבן.